

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ НАУКИ

П. Рабінович, доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та філософії
права Львівського національного уні-
верситету імені Івана Франка, академік
НАПрН України

Основоположні права людини: сучасні позиції православних церков Росії та України

Вступні зауваги. Взаємозв'язки права (зокрема, основоположного, «природного» права людини на вибір і вільне вираження світогляду) та релігії, взаємовпливи різноманітних конфесій та національних державно-юридичних систем неодноразово досліджувались у сучасній українській загальнотеоретичній юриспруденції¹.

Нового імпульсу для подальших таких наукових пошуків надає ухвалена протягом останнього десятиріччя вищими інстанціями православних церков у деяких країнах СНД низка документів, присвячених висвітленню ставлення цієї гілки християнства до проблематики прав людини. Прийняття цих документів не є випадковим.

Як відомо, актуалізація означеної проблематики нині становить одну із сучасних тенденцій світового розвитку, у тому числі розвитку суспільствознавства.

Не реагувати так чи інакше на неї, начеби не помічати її, не можуть, зокрема, й керівні органи традиційних конфесій. Адже кожна з них, прагнучи не тільки бодай зберегти, а й збільшити кількість своїх прихильників, змушена шукати і пропонувати свої, суто релігійні, відпо-

¹ Див.: Рабінович П. М. Право людини на свободу віровизнання та проблеми його державного забезпечення / П. М. Рабінович // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. – К., 1996; Його ж. Свобода віровизнання: філософсько-правові та державно-юридичні аспекти / П. М. Рабінович // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 2; Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) / Л. В. Ярмол. – Львів, 2006. – 192 с.; Рабінович С. П. Права людини у природно-правовій думці католицької церкви (за матеріалами соціальної доктрини католицизму) / С. П. Рабінович. – Львів, 2004. – 198 с.; Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення / Д. О. Вовк. – Х., 2009. – 224 с.

віді на ті нагальні проблеми, на ті новітні виклики, з якими зіштовхується нинішнє покоління людей, як тих, хто релігійно вірить, так і тих, хто нерелігійно вірить (зокрема, атеїстів).

Ось і православні церкви в Росії та Україні на початку третього тисячоліття теж звернулися безпосередньо до праволюднинної проблематики та у серії документів виклали свою позицію стосовно основоположних прав людини та їх реалізації. До таких документів належать насамперед: Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви, ухвалені її Архієрейським Собором 16 серпня 2000 року¹ (далі — ОСК), Декларація про права і гідність людини, прийнята Х Всесвітнім Руським Народним Собором 6 квітня 2006 року, та Основи вчення Руської Православної Церкви про гідність, свободу і права людини, ухвалені її Архієрейським Собором 27 червня 2008 року² (далі — Основи вчення). Для адекватного розуміння останнього документа важливе значення має виголошена на Архієрейському Соборі доповідь тодішнього Митрополита Смоленського і Калінінградського (нині — Патріарха Московського і всієї Русі) Кирила, в якій обґрунтовувався проект Основ вчення³ (далі — Доповідь).

Відомий вчений В. А. Бачинін, коментуючи присвячену значною мірою проблемі прав людини попередню доповідь Митрополита Кирила на Х Всесвітньому Руському Народному Соборі, відзначав: «Уже той факт, що Руська Православна Церква в особі одного з її вищих ієрархів взяла на себе обов'язок висловитися з цієї проблеми, став подією абсолютно небувалою. За всю російську історію це був перший випадок публічного декларування церковної позиції стосовно проблеми, яка ніколи не входила до кола теоретичних інтересів руських православних богословів і тим більше церковних ієрархів»⁴.

У всіх названих документах основну увагу приділено, ясна річ, саме праволюднинній тематиці. Звертає на себе увагу і те, що у них використані й суто юридичні терміно-поняття, як-от: «юридична система», «законодавчі норми», «законодавча ініціатива», «правові акти», «законність», «судові рішення», «правовий нігілізм» та ін. Принципово важливою є й та обставина, що у цих джерелах відображено позиції

¹ www.mospat.ru/documents/social-concepts

² www.mospat.ru/dignitu-freedom-rights

³ www.mospat.ru/archive/41595/htm/

⁴ Бачинин В. А. Христианство – демократия – контрдемократия (российская модель взаимоотношений) / В. А. Бачинин // Личность. Культура. Общество. – 2008. – Вып. 3–4. – С. 95.

сучасного православ'я (передовсім в особі Руської Православної Церкви) (далі — РПЦ)) стосовно взаємовпливів основоположних («природних») прав і позитивного, державно-юридичного права, з одного боку, та православ'я — з другого. Тому такі документи не можуть лишатися поза увагою загальнотеоретичного праводержавознавства.

Суттєвим також є те, що проблематика прав людини нині становить, якщо можна так висловитися, той «лакмусовий папірець», котрий, можливо, вельми рельєфно виявляє соціальну значущість сучасного православ'я (а втім, і будь-якої іншої релігії).

Отож, із цих причин, а також відгукуючись на заклик РПЦ до «вивчення й обговорення» Основ вчення, спробуємо проаналізувати насамперед останній документ, оскільки вона вважала його головним завданням «нагадати основні положення християнського вчення про людину й оцінити теорію прав людини та її здійснення у житті» (преамбула).

Праволюдні позитиви у доктрині РПЦ. Передовсім слід відзначити, що в Основах вчення більш-менш адекватно відтворено назви, основні різновиди та й, зрештою, зміст фундаментальних прав і свобод людини. Тут йдеться і про певні фізичні, особистісні («громадянські») та політичні права (зокрема на життя, свободу сумління, свободу слова), і про права соціально-економічні, а також про колективні права. Подекуди зазначаються також підстави для можливого обмеження прав людини (скажімо, необхідність захисту Батьківщини, збереження моральності, охорона здоров'я і законних інтересів громадян, попередження або розкриття злочинів і здійснення правосуддя (Основи вчення, пункт IV.7). Неважко помітити, що останні твердження збігаються із відповідними положеннями всесвітніх та європейських міжнародних актів з прав людини стосовно обмежень таких прав.

У преамбулі Основ вчення прямо констатується глобальність, повсюдність інституту прав людини в сучасних умовах. Також у Доповіді визнавалося, що «права людини — це та реальність, з якою нам доводиться мати справу, хочемо ми того чи ні. Сучасна людина не тільки живе в рамках суспільно-державних інститутів, заснованих на правах людини, а й відчуває на собі вплив світогляду, породженого цією ідеєю».

Важливим є й те, що у цьому документі чітко наголошується на тому, що гідність людини, її права органічно поєднуються з її відповідальністю, із виконанням нею обов'язків перед іншими (Основи вчення, пункти 1.2, 1.5, III.4, IV.9).

Заслуговує на безумовну підтримку виголошений в Основах вчення намір РПЦ «...ревно — не тільки на словах, а й на ділі — піклува-

тися про збереження прав і гідності людини», тим більше, що «у сучасному світі права людини нерідко порушуються, а її гідність нехтується не тільки державною владою, а й транснаціональними структурами, суб'єктами економіки, псевдорелігійними групами, терористичними та іншими злочинними угрупованнями» (пункт V.2).

Прикметною особливістю Основ вчення є пряме визнання у них світськості, секулярності інституту основоположних прав людини. Адже тут офіційно визнано, що ідея прав людини та й самі ці права конституційовані не Богом, не належать до явищ боговстановлених (Основи вчення, пункт III.2), а як констатовано у Доповіді, *запозичені* «у західних народів на особливому світоглядному ґрунті й за особливих історичних умов». Більше того: у ній вони визнаються «інородними» стосовно православної традиції. У Доповіді відверто виголошується таке: «Не можна стверджувати, що права людини є божественним установленням»; насправді їх «винайшли люди».

У зв'язку з цим не можна не відзначити, що це положення явно суперечить ОСК, де зазначалось, що ідея невід'ємних прав людини «заснована на біблійному вченні про людину» (ОСК, пункт IV.6). Навряд чи є випадковим і те, що серед самих розробників Основ вчення виявились, як зазначено у Доповіді, «різномислення» в процесі підготовки цього документа.

Утім у розглядуваному документі водночас стверджується, що для РПЦ опікування правами людини, правозахисна діяльність не є якимось новшеством, що цією діяльністю вона займалася зі «стародавніх часів» (Основи вчення, пункт V.1, Доповідь).

То, чим же можна пояснити, що вже невдовзі після офіційного визнання (в ОСК) боговстановленості прав і свобод людини у керівництві РПЦ взяла гору протилежна позиція: вони мають не божественне, а суто людське походження?

З огляду на загалом досить скептичну налаштованість Основ вчення щодо сучасної секулярної концепції прав людини (це буде продемонстровано далі), відповідь на поставлене запитання напрошується така: означена зміна позиції РПЦ, можливо, зумовлена прагненням її нинішнього керівництва послабити внутрішньорелігійні концептуальні перепони для критики такої концепції.

Щойно схарактеризована радикальна трансформація поглядів РПЦ стосовно одного з надто важливих аспектів вчення про людину спричинила й низку, як видається, дещо однобічних оцінок, які можна побачити в Основах вчення.

Так, не можна не звернути увагу на те, що прогресивне, загальногуманістичне значення інституту основоположних прав людини якщо й визнається в Основах вчення, то досить стримано, так би мовити, глухо. (Хіба що не єдиний наведений у цьому документі приклад схвальної оцінки прав людини стосується лише тієї історичної ситуації, коли посилення на них використовувалося задля протестування РПЦ проти певних утисків православної церкви за радянських часів).

В Основах вчення ані словом не згадані й не оцінені позитивно фундаментальні складові Міжнародного білля про права людини (зокрема Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародні пакти ООН з прав людини 1966 року, європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та інші джерела міжнародних стандартів таких прав). І чи не тому, що у жодному з них не згадується Бог чи інший позасоціумний «творець» прав людини?

Натомість найбільшу увагу в Основах вчення приділено тим ситуаціям, коли між такими стандартами (більшість яких відтворено у конституційному й поточному законодавстві Росії, України та інших демократичних держав) та настановами православ'я (ясна річ, в їх ортодоксальній інтерпретації РПЦ) спостерігаються змістовні розбіжності. У таких випадках Церква вимагає керуватися її традиційними релігійними позиціями, навіть якщо б це призвело до ігнорування тих прав людини, які закріплені у згаданих стандартах і відповідно у національному законодавстві. Адже, за її уявленнями, не положення християнської релігії слід гармонізовувати зі стандартами прав людини, а навпаки: останні треба узгоджувати з нею (Основи вчення, пункти III.1; III.2). Одне слово, релігія має вивищуватись над правами людини. Їх теорія та практика здійснення декотрих з них можуть нести, на погляд РПЦ, небезпеку, шкоду православ'ю (пункт II.2).

Проблема суперечностей. Така позиція РПЦ спричинилася до низки очевидних суперечностей при викладі в Основах вчення деяких праволюдних сюжетів. Так, РПЦ, з одного боку, визнає свободу вибору світогляду, свободу думок (Основи вчення, пункти IV.3, IV.5, V.2, V.4), але, з другого боку, вона досить категорично виключає свободу вибору світогляду безрелігійного, вважаючи його мало не гріховним, бездуховним (Доповідь). Адже Церква не погоджується з таким світобаченням, яке у центр усього сущого ставить людину, а не Бога (ОСК, пункт VII.4).

РПЦ, з одного боку, визнає полікультурність і поліконфесійність різних народів, різноманітних соціальних угруповань (Основи вчення, пункти III.4, IV.1, IV.5). Водночас вона, з другого боку, вважає єдино

правильною лише свою — православну — ідеологію (Основи вчення, пункти IV.3, V,1,V.2). РПЦ претендує (втім, як і будь-яка інша релігія) на роль безпомилкового, безальтернативного, безапеляційного інтерпретатора моральності, добра і зла. Певну суперечність у позиції РПЦ можна побачити й у тому, що, з одного боку, вона стверджує про наявність «вічного моральнісного закону» (Основи вчення, пункт III.2); проте, з другого, визнає необхідність перетлумачування його конкретного змісту, наповнення відповідних термінів актуальним смислом, зумовленим сучасними умовами. Як відзначається у Доповіді, «завдання полягало у тому, аби сформулювати незмінні євангельські істини на тій мові, яка сьогодні є зрозумілою для багатьох людей». (Там же, до речі, прямо визнається, що навіть численні терміни православного богослов'я свого часу було запозичено з еллінської філософії, але згодом наповнено «християнським благовістям»). Тут не можна не побачити неявного звернення до герменевтичних механізмів *переінтерпретації* певних понять, спричиненої необхідністю їх пристосування до соціальних змін, до нових умов і обставин.

Коли ж в Основах вчення йдеться про національне законодавство, то здебільшого згадується лише таке, яке дозволяє поведінку, що зазвичай забороняється канонами православ'я, вважається ним гріховною (зокрема вчинення абортів, який названо «безумовно порочним явищем» (пункт II.2), використання контрацептивних засобів). Але водночас зовсім не згадуються ті державні закони, якими встановлені пільгові для релігійних організацій юридичні режими у певних відносинах (майнових, земельних, податкових). Унаслідок цього і створюється досить одностороння картина: законодавство виглядає лише як соціальний опонент, так би мовити, соціальний антагоніст православної релігії, який «провокує» гріховність, а ось інша сторона взаємовідносин релігії і закону, — коли останній виступає, у певному сенсі, її соціальним спонсором, — оминається, замовчується. Такий підхід складно узгодити з вимогою РПЦ до християн «бути законослухняними громадянами земної батьківщини» (ОСК, IV.1).

Досить специфічним видається виражене в Основах вчення ставлення РПЦ до проблеми смертної кари. У документі відзначається, що в «історичному спадку» Православної Церкви «нема вказівок про необхідність скасування смертної кари», що Церква ніколи не заперечувала проти такого покарання (Основи вчення, пункт IV.2). Отож складається враження, що РПЦ підтримує, як відомо, поширене серед населення Росії уявлення про недоцільність скасування смертної кари, яке поки що втілено у чинному Кримінальному кодексі РФ. Варто відзначити, що у цьому питанні підхід РПЦ не відповідає позиції Всесвітньої

Ради Церков, відображеної, зокрема, у Заяві її Виконавчого комітету (26 вересня 2008 р.) з нагоди 60-річчя Загальної декларації прав людини¹.

Чим же можна пояснити наявність зазначених невідповідностей у підходах РПЦ до проблематики основоположних прав людини?

Першою причиною видається цілком зрозуміле побоювання того, що внаслідок об'єктивно зумовлених духовно-ідеологічних процесів, які відбуваються у Росії й в інших країнах, там постане «нова безбожна ідеологія». (Останній вираз прозвучав у виступі нинішнього очільника Відділу зовнішньо-церковних зв'язків Московського Патріархату Митрополита Волоколамського Іларіона 23 червня 2010 року у Християнській богословській академії у Варшаві під час презентації польськомовного видання книги Патріарха Кирила «Свобода і відповідальність: у пошуках гармонії. Права людини і гідність особи»²).

Другою ж причиною можна вважати те, що РПЦ намагається пригальмувати сучасні процеси (як висловлюються деякі фахівці) «внутрішньої секуляризації» православ'я, «християнського вольнодумства», зростання серед православних кількості «номінальних християн»³.

Позиція УПЦ Київського патріархату. Що ж до України, то справді самостійною, незалежною в організаційному плані інституцією православної конфесії тут нині є Українська Православна Церква Київського Патріархату (далі — УПЦ КП). Своє ставлення до праволюднинної тематики вона поки що не виголошувала у спеціальному документі. Проте окремі положення з цього питання можна зустріти, наприклад, в ухваленій її Помісним Собором у січні 2001 року Декларації «Церква і світ на початку третього тисячоліття»⁴ (далі — Декларація). У ній, зокрема, визнається, що у ХХ ст. відбулася секуляризація суспільства, внаслідок чого релігія, як світогляд і як інститут, остаточно втратила свою роль у політичній, соціальній і культурній сферах, що «європейська культура пішла шляхом нехристиянського гуманізму» і що «всі сфери громадського і культурного життя почали розвиватися під гаслом «свободи» і «прав людини»» (пункти II.1; II.3). Ця ситуація викликає незадоволення УПЦ КП, оскільки «безрелігійний європейський гуманізм відкинув Бога» і, отже, «конфлікт між секулярною ідеологією та християнською релігією триває» (Декларація, пункти II.9; II.10).

¹ www.oikoumene.org/en/resources/documents.html.

² mospat.ru/ru/2010/06/24/news_20814/

³ Див.: Колодний А. М. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози (тематична збірка вибраних статей і тез). – К., 2009. – С. 8–9.

⁴ www.risu.org.ua/ukr/resources/religdoc/uockp_doc/uockp_socdoc

Якщо у цьому документі і згадуються легалізовані державою основоположні права людини, то знову ж лише такі, здійснення яких суперечить фундаментальним канонам християнства. Стверджується, зокрема, що сучасні держава і суспільство дозволяють «вірити у що завгодно», а це «призводить до плюралізму і до релігійного поліморфізму» (пункт II.5); дозволяють православній людині брати шлюб з нехристиянином (пункт II.3); вчиняти (за певних умов) аборти, вживати контрацептиви (пункт IV.7). Такі державні дозволи Церквою, ясна річ, аж ніяк не схвалюються. Натомість декларується, що «тільки християнська релігія «єдина може дати відповідь на питання людини... про її ставлення до інших людей»» (пункт II.9).

А наприкінці Декларації висловлюється сподівання на те, що європейська цивілізація повернеться до того, аби «у центрі історії і буття» було поставлено не людину, а Бога (пункт XVI.11)...

В іншому документі УПЦ КП — Декларації її Помісного Собору «Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу», ухваленій у 2004 році, засуджується гендерна рівність, «яка призвела до фемінізму». Тут висловлюється категоричне заперечення проти поширення у суспільній свідомості уявлення про «рівнозначність усіх релігій» та проти утвердження «позаконфесійної духовності». А на адресу віруючих формулюється така настанова, що, «спілкуючись із ближніми, християнин повинен дотримуватися не секулярних, а християнських стандартів поведінки»¹.

Отже, хоча погляди УПЦ КП стосовно прав людини висвітлено в її документах лише фрагментарно, несистемно, вони, однак, принципово не відрізняються від сучасних підходів РПЦ до розглядуваної проблематики.

Основні висновки. Аналіз новітніх документів основних православних церков Росії й України, так чи інакше присвячених проблематиці основоположних прав і свобод людини, дає підставу резюмувати таке.

1. Сучасне православ'я (уособлене вищими інстанціями РПЦ та УПЦ КП) вперше лише на початку XXI ст. сформувало й оприлюднило свою офіційну позицію з означеного питання. Ця позиція (оцінка) відзначається помітною неоднозначністю: констатуючи світову поширеність ідеї, концепції та практики забезпечення й захисту прав і свобод людини, православна церква вбачає у цьому не стільки загальноцивілізаційне досягнення, надбання людства, скільки загрозу деяким

¹ www.risu.org.ua/ukr/resources/religdoc/uockp doc/uockp councildeclaration/

фундаментальним постулатам християнства. А останні мають бути, з погляду церкви, вищими від ідеології прав людини.

2. Такий підхід до обговорюваної проблематики спричинив низку серйозних суперечностей — як «внутрішніх» (між окремими положеннями відповідних документів згаданих церков), так і «зовнішніх» (між деякими положеннями цих документів та стандартами прав людини, закріпленими у всесвітніх і європейських міжнародних актах (а відповідно, й у національному законодавстві сучасних демократичних держав). Унаслідок цього православні віруючі у деяких випадках можуть опинитись у непростій ситуації поведінкового вибору між релігійними та юридичними настановами стосовно здійснення своїх основоположних та конституційних прав.

3. З огляду на все викладене вище загальна наукова оцінка позиції Православної Церкви щодо широко поширеної доктрини і практики здійснення основоположних та конституційних прав людини і громадянина теж, як видається, навряд чи може бути однозначною. Так, слід насамперед віддати належне тим позитивним крокам, які ця Церква здійснила «назустріч» означеній проблематиці, задекларованим її керівними інстанціями намірам поважати та захищати більшість таких прав. Проте водночас не можна не зауважити, що в її документах містяться й деякі положення, які, мабуть, не сприятимуть реалізації, охороні та захисту декотрих із таких прав.

4. Майбуття православ'я (як, зрештою, й будь-якої іншої релігії) тепер значною мірою визначатиметься її ставленням до проблематики основоположних прав людини. Є підстави припускати, що Православним Церквам і в Україні, і в Росії, — оскільки вони намагатимуться зберегти свої позиції в суспільстві, — швидше за все, не уникнути суттєвого коректування їхніх сучасних поглядів на цю проблематику (подібно до того, як це зробила свого часу католицька церква). Так чи інакше, заслуговує на зацікавлене обговорення прогностична теза відомого українського релігієзнавця А. М. Колодного про те, що «якщо Православ'я не переживе своє аджорнаменто, то в третьому тисячолітті воно перетвориться на релігійну меншину. На одній лише традиції XXI сторіччя йому не прожити»¹.

5. Результати викладеного у цій статті дослідження вкотре засвідчують, що проблема меж, обсягу і практичної реалізації прав людини залишається — як і раніше — однією з найбільш актуальних в юридичній теорії та практиці.

¹ Колодний А. М. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози (тематична збірка вибраних статей і тез) / А. М. Колодний. – К., 2009. – С. 11.